

МЕЛЬНИК ОКСАНА АНДРІЙВНА

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, м. Київ

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ КИЇВСЬКОЇ АКАДЕМІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

У статті розглядаються особливості становлення вітчизняної психологічної думки. Представлені історичні передумови формування та розвитку психологічної думки в Україні на шляху до її оформлення в самостійний об'єкт пізнання. Констатується позиція мисленників щодо можливості пізнання об'єктивного світу. Представники київської академічної психології за теоретико-методологічну основу пояснення обирали принцип субстанційності, і, були переконані, що у природі існують реально тільки окремі предмети, або субстанції. Розкривається поняття “матерії” та “душі”, ролі головного мозку. Подана аргументація Любомудрів з приводу різниці між психікою людини і тварини, котра вбачається в інтелекті людини та в її розумній волі. Надається визначення душі та здійснюється розв'язання психофізичної проблеми.

Ключові слова: *психологія, душа, тіло, матерія, психіка.*

Актуальність. На сучасному етапі розвитку громадянського суспільства залишається актуальним подальший аналіз духовного спадку минулого. Вивчення духовного спадку українських Любомудрів є важливим і в плані з'ясування його місця в становленні і розвитку психологічного знання в Україні.

Зростання ролі духовної культури в житті українського суспільства передбачає подальше поглиблення і розширення дослідження сутності і ролі прогресивних ідей у розвитку громадянської культури. При цьому в історії духовної культури важливі не лише результати її розвитку, але й з'ясування особливостей того шляху, на котрому це знання було здобуто. Визначення послідовності внутрішнього розвитку психологічних поглядів, їх ролі в процесі становлення і розвитку психологічного знання, їх ролі в суспільно-освітньому процесі було і залишається для вітчизняної психології важливим інструментом при вирішенні постійної, неминаючої задачі – виховання і збагачення громадян своєї держави духовними цінностями.

Для вирішення цієї задачі визначеного значення набуває внесок українських Любомудрів XVII та XVIII століття, які заклали підвалини становлення, формування та розвитку академічної психології в Києві.

Метою статті є презентація здійснених розвідок щодо формування й утвердження кола психологічних питань та способів їх розв'язання

вітчизняними мисленниками, фундаторами київської академічної психології.

Результати досліджень. Психологія в Києво-Могилянській колегії в XVII ст. являла собою складову частину курсу фізики або натурфілософії. За розвідками першого вітчизняного дослідника психологічної думки в Києво-Могилянській академії П. М. Пелеха, під кінець XVII ст. виникають спроби виділити її в окремий курс. Саме в розв'язанні питань натуральної філософії в авторів досліджених нами курсів виявились найяскравіше їхні тенденції.

Визнається існування природи двома способами, по-перше, в собі, і, по-друге, в понятті души, оскільки природа сприймається тим чи іншим способом. Отже, існування об'єктивного світу, незалежно від пізнаючого інтелекту у Й. Горбацького не викликає жодного сумніву.

Так само не сумнівається вчений і його наступники в можливості пізнати об'єктивний світ. У природі, на думку авторів цих курсів, існують реально тільки окремі предмети, або субстанції. Коли розглядати речі, як вони є, каже Гізель, в готовому вигляді, в них можна розрізнити матерію і форму. Форма нерозривно зв'язана з матерією. Матерія не може існувати без форми, а форма без матерії. Матерія, вчать наші автори, не народжується і не може бути знищена. Форма матерії, це – різного роду рухи або дії. Матерія рухома і діяльна. І, власне визнається, що вся природа – це субстанція дій.

Всі природні тіла можна поділити на дві категорії: тіла неорганічні, рухи яких мають свою причину не в собі, а в інших тілах, та тіла органічні, джерело і корінь рухів яких лежить у них самих. Останні – це живі матеріальні тіла більш або менш високо організовані. До них належать рослини, тварини й людина. Їх рухи, це – життєві операції: зростання, живлення, розмножування, відчуття, мислення, хотіння, пересування тощо. Науку про ці життєві операції наші автори називають латинським терміном “animastica” або “психологією” (під кінець XVII ст.).

Оскільки всі життєві операції або дії, включаючи інтелектуальне мислення й хотіння, це – операції живого тіла, а всі властивості природних тіл, навіть живих, розглядає фізика, то й психологію автори вважали за частину фізики, на відміну від єзуїтських колегій, де психологія розглядалась в курсі метафізики.

Звідки ж беруться форми матерії? Відповідаючи на це питання, Гізель вважає, що всі субстанціональні форми виводяться з можливості матерії. Процес їх виведення Гізель і його наступники пояснюють так. Коли розглядати речі, як вони виникли, то треба відрізнити в них, крім матерії і форми, ще нестачу або потребу і прагнення матерії до певної

форми. Нестача – це відсутність потрібної форми в субстраті, здатному її мати. Нестача не є просте заперечення. В ній є здатність субстрату мати таку, а не іншу форму. А заперечення – це ніщо. Тому, на думку Гізеля, з нічого нічого й не буває. Матерія не може існувати без форми, причому не будь-якої форми, а такої, яку здатна мати матерія, певним способом організована. Матерія має прагнення до форми, причому такої форми, якої їй не вистачає. Коли матерія має певні передумови для виникнення нової форми, вона скидає стару форму й набуває вищої форми. В цьому полягає її піднесення на вищій ступінь.

Нова форма до своєї появи існує в матерії потенційно, але не як “гола” можливість, а як якась реальна сила. Її виникнення – це перехід від об’єктивної можливості до дійсності, і в цьому переході від нестачі форми до її появи полягає суть змін.

За Гізелем та іншими київськими філософами XVII ст. з матерії виводяться рослинні функції, а саме: здатність житись, зростати, розмножуватись. “Виводяться” з неї і такі психічні процеси, як відчуття, сприймання, пам’ять, уява і образне мислення. Проте не наважується Гізель “вивести” з матерії вищі форми психіки. Вчений вважає, що всі субстанційні форми, крім душі розумної виводяться з потенції матерії. Також на думку Гізеля і його послідовників такі психічні процеси, як відчуття, сприймання, пам’ять, уява і навіть образне мислення, виникли з потенції матерії. Вони є функції матерії, яка організована певним способом.

Проте в своїх філософсько-психологічних міркуваннях автори філософських курсів у Києво-Могилянській колегії були метафізиками. Вони розглядали речі в їх застиглій формі, вбачаючи своє завдання в тому, щоб дати їм визначення, класифікувати їх, перелічити їх властивості тощо. Так вони підходили й до психіки.

У вступі до свого курсу Кроковський говорить про велике значення психології, яка на його думку, допомагає людині пізнати саму себе. Він згадує при цьому про напис при вході до дельфійського храму: “Пізнай себе самого”.

Ставлячи питання про те, чи є психологія наукою, він відповідає на нього ствердно і мотивує свою відповідь тим, що вона, як і кожна наука, має конкретний об’єкт. Для психології таким об’єктом є живі предмети, які ми пізнаємо з допомогою досвіду як окремі конкретні тіла.

Завдання психології на думку наших авторів, полягає в тому, щоб вивчити спільні властивості цих тіл, їхню суть і природу. Одним чуттєвим пізнанням цього завдання виконати не можна. Для цього потрібно вдаватися і до абстрагування. Метод психології як науки, таким чином,

полягає в тому, щоб від споглядання життєвих операцій живих тіл іти до абстрактного схоплення їх причин, їх суті, “через акциденції пізнавати субстанцію, начало, джерело і корінь усіх життєвих операцій” [1, с. 554].

Як бачимо, наші філософи XVII ст., ідучи за Аристотелем, визначали предмет психології дуже широко. В такому визначенні він охоплював собою предмет фізіології і біології. Автори не згодні були з Декартом, який відмовляв тваринам у психічній діяльності і вважав їх за автоматів. У другій половині XVIII ст. філософи Києво-Могилянської академії вже виключають життя рослин з компетенції психології, вважаючи за її предмет лише психіку людей і тварин. Відмінність між психікою людини і тварини автори XVII ст. вбачають в інтелекті людини та в її розумній волі.

Позитивною стороною психологічних концепцій наших академічних філософів XVII ст. було їх намагання виходити з досвіду при з’ясуванні суті психічних явищ. Але досвід у них був ще дуже малий: це був переважно досвід щоденного життя, на який автори часто посилаються в доказах своїх тверджень.

Визнаючи ближче суть душі, автори курсів психології, читаних в Києво-Могилянській колегії, виходять з визначення Арістотеля. “Душа, кажуть вони, - це первісна дія фізичного органічного тіла, яке має в собі можливість життя”. У цьому визначенні вимагає пояснення термін “первісна дія”. “Первісна дія, - каже один із авторів курсів, це сама можливість речі існувати, якій відповідає актуальне існування речей” [4, с. 345]. Відношення між душею і психічними операціями це – відношення між можливістю і дійсністю, при чому тут мається на увазі не “гола”, а реальна, об’єктивна можливість. Окремі психічні операції, наприклад, сприймання, мислення, то з’являються, то зникають залежно від обставин, від сну чи неспанья людини. Їх нова поява була б незрозумілою, коли б в організмі живої істоти не існувала постійно можливість переходу їх у дійсність.

Ця можливість і називається авторами “душею” або “первісною дією” фізичного тіла. Первісною (або потенціальною) дією вони іменують її тому, що в ній вони вбачають початок вторинних дій, операцій. Вона є щось більш раннє порівняно з операціями, або діями актуальними, що їх автори називають “другими”, або “вторинними діями”. Отже, за авторами, відношення душі як “первісної дії” до психічних операцій як “вторинних дій” – це є відношення суті до явищ, можливості до дійсності.

Субстратом душі як “первісної дії” і операцій як “вторинних дій” є, на їх думку, “певним способом організована” матерія. Тіло відноситься до душі як матерія до форми. Звідси друге визначення душі, що його ми знаходимо у київських філософів XVII ст., як форми “фізично органічного

тіла, здатного до життя”. Природа “рослинної душі” та “чуттєвої тваринної” і “людської душі” матеріальна. Вона “виведена” з матерії. Природа ж “розумної душі” не матеріальна, а “спіритуальна”. Автори говорять про те, що вона створена Богом і “вдихнута” Ним у тіло людини.

У рукописах курсів психології ми знаходимо ще одне визначення душі, яке їх автори називають “описовим: “душа – це начало, завдяки якому ми живемо, рухаємось, відчуваємо й мислимо”. На думку Гізеля, це визначення не є правильне, бо душа як начало не є достатньою причиною психічних операцій. Такою причиною є тільки живе тіло, як поєднання матерії і форми, як живий конкретний індивід.

Наші філософи XVII ст. намагаються перебороти дуалістичне розв’язання психофізичної проблеми, яке в цей час так різко висунув Декарт і його послідовники. Між тілом і душею немає, на їхню думку, прірви, а, навпаки, існує дуже тісна єдність. З визнання цієї єдності вони виходять у своїх спробах розв’язати проблему відношення форми до матерії, психічного до фізичного. Гізель у своєму курсі філософії, який був прочитаний в 1645-1647 рр., спеціально ставить і обговорює цю проблему в оригінальній формі [1, с. 370].

Чи існує єдність матерії і форми і в чому її суть? – ставить він питання і вирішує його ствердно. З’ясовуючи суть цієї єдності, він розглядає критично ряд теорій. Три з них Гізель критикує і відкидає як неправильні, четверту ж викладає без критики.

Перша теорія, яку Гізель приписує номіналістам і яку він відкидає, розглядає єдність матерії і форми не як сутність, а просто як “локальне прикладання” форми до матерії. Ця теорія дуже нагадує теорію Декарта про локалізацію душі в шишковидній залозі. Важко сказати, мав Гізель на увазі саме цю теорію Декарта, чи вчення якоїсь групи маловідомих номіналістів, в яких Декарт, можливо, запозичив теорію, конкретизувавши її в анатомо-фізіологічному плані.

Друга теорія, яку Гізель теж відкидає, не називаючи її автора, розглядає цю єдність тільки як заперечення відокремлення матерії і форми. Відкидає Гізель і теорію, яка вважає, що існує щось третє, крім матерії і форми, яке їх зв’язує. Між прихильниками цієї теорії, зазначає він, точиться суперечка про те, що ж являє собою цей зв’язок.

Четверта теорія, якої Гізель не заперечує, а, як видно з контексту, поділяє її, так відповідає на поставлене питання: “єдність крайностей – це не що інше, як найглибша присутність крайностей, як визначений закон життя” [1, с. 370]. Пояснюючи походження цієї єдності, Гізель виходить при цьому з зазначеного вище поняття потреби матерії в

певній формі і прагнення до неї. Іншими словами, суть єдності матерії і форми, тіла і душі він вбачає у внутрішньому прагненні живого матеріального індивіда до певної форми, що відповідає його організації. Таким самим способом з'ясовує питання про єдність матерії і Кроковський у своїй фізиці [3].

Пропоноване Гізелем і його послідовниками розв'язання цього питання є метафізичним і схоластичним. Доводячи, що “розумна душа” не виведена з матерії, а створена Богом, Гізель та інші настоюють на тому, що тут має місце єдність душі і тіла. “Розумну душу” створює Бог і вдихає її в матерію, але не в усяку матерію, а “певним способом організовану” і тільки тоді, коли ця матерія має в ній потребу. “Навіть Бог, - каже Гізель, - не може з неживого зробити живе” або “зробити так, щоб камінь мав очі й бачив” [1, с. 551].

“Розумна душа”, твердять Гізель і Кроковський, без тіла нічого зробити не може. У своїх інтелектуальних і вольових актах вона також залежить від матерії, від чуттєвого пізнання і матеріальних мовних засобів. Вона з “розумної” стає дурною, коли її матеріальний орган – мозок перестає нормально діяти. Так, напившись до нестями, розумна людина іноді стає подібною до нерозумної тварини, втрачає розум, свободну волю й відповідальність за свої вчинки.

Розуміючи під психікою всі життєві операції, або дії органічних живих тіл, починаючи з живлення, розмноження і закінчуючи мисленням та вольовими діями, а під душею реальну можливість ці дії виконувати, київські академічні філософи XVII ст. вважали за субстрат психіки тіло живої істоти в цілому. “Душа, - каже Кроковський, - по своїй суті є вся в усьому тілі” [3, с. 318].

Живі істоти мають ряд органів для виконання різноманітних операцій. У курсах психології, читаних в колегії в XVII ст., докладно описуються органи фізіологічних функцій, відомі в той час. Органом психічних функцій і їхнім специфічним субстратом автори курсів вважають мозок. Вони критикують Арістотеля за те, що він вважав такий орган серце. На їхню думку, серце є “центральним органом життя взагалі”. Центральним же органом сенситивних, або чуттєвих функцій є мозок. Оскільки функції розумної душі неможливі без сенситивних функцій, то мозок є органом, через який здійснюються і функції “розумної душі”.

Органи зору, слуху, нюху, смаку й дотику пов'язані з допомогою нервів з мозком. Вони є, зазначає Кроковський, не чим іншим, як “винесеними назовні органами мозку, який сприймає через них зовнішні предмети” [3, с. 318]. В організмі, на думку авторів, є “дуже ніжна

речовина”, яка, швидко циркулюючи по нервах, як по каналах, переносить від зовнішніх органів чуття до мозку “види”, випромінювані зовнішніми предметами, а також передає від мозку по нервах вольові імпульси до м’язів, збуджує їх, внаслідок чого виникають відповідні рухи органів тіла. При певних умовах вона пробуджує до життя латентні сліди вражень, що залишаються в мозку від сприймання зовнішніх предметів, внаслідок чого виникають образи пам’яті і уяви, відіграє важливу роль у виникненні сну та визначені характеру сонних видінь. Нарешті, вона впливає на характер настроїв, швидкість або повільність протікання психічних процесів.

На думку Гізеля, походження цієї речовини таке. В організмі людини й тварини існує якась “праосновна” рідина. Вона частково вроджена, а частково набувається й відновлюється протягом життя через харчування. З цієї рідини виробляються в печінці чотири основні рідини організму: кров, жовта жовч, чорна жовч, слиз. Найніжніші часточки цих рідин переробляються в серці під впливом його жару на дуже ніжну речовину, таку ніжну, що вона наближається до спиритальної, звідки й її назва “життєві духи”. Ця речовина розноситься кров’ю по всьому організму і є основою всіх життєвих функцій. Отже, ми тут маємо справу з гуморальною теорією, в якій виявились спроби наших авторів з’ясувати фізіологічні основи психічних процесів.

Вважаючи мозок за субстрат психіки, київські академічні філософи XVII ст. використовують дані сучасної їм медицини про вплив пошкоджень мозку на психічні процеси як доказ правильності цього твердження. Коли нерви з якихось причин стиснуті або перерізані, - каже Гізель, - тоді “життєві духи” не можуть проходити до них як по своїх каналах. Затримка проходження “життєвих духів” спричинює цілий ряд психомоторних порушень [1, с. 601]. В курсах, що викладались наприкінці XVII ст., описанні психічних порушень, які виникають внаслідок пошкоджень мозку, відводиться цілий розділ. В ньому розглядаються такі порушення, як латергія, епілепсія, апоплексія, параліч, маячення, божевілля, запаморочення і т. п., причому описуються симптоми цих порушень і робляться спроби розкрити їх фізіологічні причини.

Висновки. Таким чином, у розв’язанні основного питання про природу психіки автори курсів психології в Києво-Могилянській колегії в XVII ст. стоять на позиції і матеріалізму, й ідеалізму. З одного боку вони вважають матерію первинною, а психічні процеси вторинними, такими, що виводяться з матерії. З другого боку, приймаючи метафізичні уявлення, вони визнають, що “розумна душа” створена Богом і безсмертна.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гізель Інокентій – Tractatus de anima, в курсі “Opus totius philosophiae”, Київ, 1645. Рукопис НБУВ, шифр 88п/88.МАК/п 128. - 678 с.
2. Кононович-Горбацький Йосиф – Subsidium logicae, Київ, 1639. Рукопис НБУВ, шифр МАК/п 126. – 446 с.
3. Кроковський Йоасаф – “Tractatus in libros Aristotelis de anima”, в курсі: In octo libros Aristotelis de physico auditu quaestiones, Київ, 1687. Рукопис НБУВ, шифр 617/393. – 754 с.
4. Яворський Стефан – Psychologia seu tractatus de anima, в курсі Agonium philosophicum II Physica, Київ, 1691. Рукопис НБУВ, шифр ДС/п 152. – 585 с.

REFERENCES

1. Hizel'Inokentiy – Tractatus de anima, v kursy “Opus totius philosophiae”, Kyuyiv, 1645. Rukopys NBUV, shyfr 88p / 88.MAK / p. 128. - 678 s.
2. Kononovych-Horbats'kyu Yosyf – Subsidium logicae, Kyuyiv, 1639. Rukopys NBUV, shyfr MAK / p. 126. – 446 s.
3. Krokovs'kyu Yoasaf – “Tractatus in Libros Aristotelis de anima”, v kursy: Uvos'my libriorakh Aristotelis de physico auditu quaestiones, Kyuyiv, 1687. Rukopys NBUV, shyfr 617/393. – 754 s.
4. Yavors'kyu Stefan – Psykholohiya trayektoriyi mystetstva, kurs Agonium philosophicum II Physica, Kyuyiv, 1691. Rukopys NBUV, shyfr DS / p. 152/ - 585 s.

Мельник О.А.

Исторические предпосылки формирования и развития киевской академической психологи

В статье рассматриваются особенности становления отечественной психологической мысли. Представлены исторические предпосылки формирования и развития психологической мысли в Украине на пути к ее оформлению в самостоятельный объект познания. Констатируется позиция мыслителей о возможности познания объективного мира. Представители киевской академической психологии за теоретико-методологическую основу объяснения выбирали принцип субстанциональности, и, были убеждены, что в природе существуют реально только отдельные предметы, или субстанции. Раскрывается понятие “материи” и “души”, роли головного мозга. Представлена аргументация ученых по поводу различия между психикой человека и животного, которая видится в интеллекте человека и в его разумной воле. Дается определение души и представлено решение психофизической проблемы.

Ключевые слова: *психология, душа, тело, материя, психика.*

Melnyk O. A.

Historical preconditions for formation and development of kyiv academic psychology

The article discusses the features of the formation of domestic psychological thought. The historical prerequisites for the formation and development of psychological thought in Ukraine on the way to its design as an independent object of knowledge are presented. The position of thinkers on the possibility of knowing the objective world is stated. Representatives of the Kiev academic psychology for the theoretical and methodological basis of the explanation chose the principle of substantiality, and were convinced that in nature there are really only individual objects or substances. When considering things as they are in the finished form, they can distinguish between matter and form. The form is inextricably linked with matter. Matter can not exist without form, but a form without matter. Matter, taught by our authors, is not born and can not be destroyed. The form of matter is a different kind of movement or action. Matter is mobile and active. And, in fact, it is recognized that all nature is a substance of action. The concept of “matter” and “soul”, the role of the brain, is revealed. Submitted by the argument of scientists about the difference between the human psyche and the animal, which is seen in the human intellect and in its reasonable freedom. The definition of the soul is given and the solution of the psychophysical problem is presented.

Key words: *psychology, soul, body, matter, psyche.*